

Rafał Zarębski*

 <https://orcid.org/0000-0003-1918-2169>

POLSKIE TŁUMACZENIA *HISTORII ALEKSANDRA WIELKIEGO* W UJĘCIU JĘZYKOZNAWCZYM – STAN I PERSPEKTYWY BADAŃ

POLISH TRANSLATIONS OF *THE STORY OF ALEXANDER THE GREAT* IN A LANGUAGE APPROACH – THE STATE AND PERSPECTIVES OF RESEARCH

Słowa kluczowe: *Historia Aleksandra Wielkiego*, historia języka polskiego, łacina, przekład, kontakty językowe

Keywords: *The Story of Alexander the Great*, history of Polish language, Latin, translation, language contacts

Streszczenie

W artykule scharakteryzowano stan badań nad polskimi tłumaczeniami *Historii Aleksandra* – rękopiśmiennym przekładem Leonarda z Bończy z 1510 r. oraz (jako źródłem porównawczym) anonimowym drukiem z 1550 r., stanowiącymi serię translatorską. Rękopis dostarcza przede wszystkim interesującego materiału leksykalnego (w tym zwłaszcza różnorodnych ekwiwalentów synonimicznych zamieszczonych w glosach), który może uzupełniać wiedzę o bogactwie słownikowego zasobu staropolskiego. Nowe perspektywy badawcze otwiera również – ze względu na różnorodne sposoby funkcjonowania łaciny w tekście polskim – warsztat przekładowy średniowiecznego autora. Nie bez znaczenia dla charakterystyki stylistyczno-językowej rękopisu pozostaje szesnastowieczny druk, gdyż może pozwolić na wskazanie stałych i zmiennych elementów językowych w perspektywie diachronicznej.

Abstract

The author presents the state of research of Polish translations of *The Story of Alexander the Great* – a manuscript translation by Leonard of Bończa (1510) and an anonymous print publication of 1550 as a comparative source; both sources constitute a series of translations. The manuscript provides an

* Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Instytut Filologii Polskiej i Logopedii, Zakład Historii Języka Polskiego, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź, e-mail: rafal.zarebski@uni.lodz.pl

interesting lexical material (especially various synonymic equivalents placed in the glosses), which can broaden our knowledge on the affluence of lexical resource of Old Polish language. The study of translational practice of a medieval author opens up new perspectives of research, because of varied use of Latin in Polish language. The 16th century print publication sheds some light on the stylistic and linguistic characteristics of the manuscript, indicating constant and variable linguistic elements in diachronic perspective.

1. WPROWADZENIE¹

Postać i historia Aleksandra Wielkiego cieszyły się w średniowieczu ogromnym zainteresowaniem. Legenda związana z jego podbojami i niezwykle wydarzenia, których był bohaterem, pobudzały wyobraźnię ludzi tamtych czasów. Biografia Aleksandra rozpoczyna się cudownym poczęciem, zawiera opis fantastycznych zajęć z okresu jego dzieciństwa, znamienitych wydarzeń wojennych, egzotycznej przyrody oraz przedwczesnej śmierci na skutek otrucia. Już od IX wieku w Europie Zachodniej zaczytywano się łacińskim przekładem pt. *De ortu, vita, et obitu Alexandri Magni* Iuliusa Valeriusa (III w. n.e.) greckiej biografii Aleksandra autorstwa tzw. Pseudo-Kallistenesa. Warto tu wspomnieć, że znanych jest aż sześć greckich wersji powieści tego autora. Zachowały się także innojęzyczne przeróbki tekstu o proveniencji antycznej, m.in. etiopska, syryjska, ormiańska, arabska i hebrajska. Później popularność zdobyło kolejne dzieło poświęcone Aleksandrowi, tj. *Historia Alexandri Magni, regis Macedoniae, de proeliis*, będące również przekładem z greki na łacinę, dokonany przez Leona, archidiecezjanskiego neapolitańskiego. Tłumaczenie Leona, począwszy od roku 1473, było wielokrotnie wydawane drukiem w Europie [zob. Gawłowska, 1990; Michałowska, 1999, s. 650].

Niezmiernie ciekawie prezentują się losy przekładów *Historii Aleksandra* na języki narodowe. Jak wynika z ustaleń badaczy, w bibliotekach europejskich zachowało się aż około 350 rękopisów i znanych jest około 200 przeróbek tekstu [Moroz-Grzelak, 2004, s. 37]. Jeśli chodzi o obszar słowiański, to historia Aleksandra (tzw. aleksandreida) najwcześniej pojawiła się u Słowian południowych w dwóch różnych, niezależnych od siebie przekładach:

- 1) starszym, (staro)cerkiewnosłowiańskim, najprawdopodobniej z okresu przekładów starobułgarskich z X wieku, zachowanym w chronografach i latopisach ruskich (tzw. aleksandreida chronografiska), w kilku niewiele różniących się redakcjach (opracował je W. Istrin) [za: Brückner, 1899, s. 356; Богданов/ Bogdanov, 1991];

¹ Niniejszy artykuł jest zmodyfikowaną i poszerzoną wersją tekstu pt. *Polskie tłumaczenia Historii Aleksandra Wielkiego – rekonesans badawczy*, który został złożony do druku w bułgarskim czasopiśmie „Studia Philologica”.

- 2) młodszym (tzw. aleksandreida serbska), w serbskiej redakcji języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, zdradzającym wpływy romańskie, pochodzącym z XIV wieku (wydał Jagić i Novaković, oprac. Веселовский/Veselovskij, 1888; zob. Истрин/Istrin, 1893); przekład ten przeniknął do piśmiennictwa białoruskiego, ukraińskiego, rosyjskiego i rumuńskiego, a z Rusi mógł promieniować na tereny zachodnie (stąd możliwy jego wpływ na polskie przekłady z XVI wieku, zwłaszcza na starszy, zabarwiony rutenizmami rękopis).

Obie te redakcje zostały oparte na greckim tekście Pseudo-Kallistenesa. Szczegółowe badania w zakresie rozprzestrzeniania się redakcji młodszego tłumaczenia serbskiego w innych literaturach oraz ich relacji do greckiego tekstu Pseudo-Kallistenesa przeprowadziła Radmila Marinković. Genezę tego przekładu należy wiązać z trzynastowiecznymi translacjami głągoliczki z języka włoskiego lub łacińskiego w Dalmacji. Na początku XIV wieku istniały trzy różne redakcje tekstu. W tym samym stuleciu aleksandreida znana była z rękopisów głągoliczki i cyryliczki w serbskiej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego. W XV wieku pojawiła się druga, skrócona wersja tekstu [Маринковић/Marinković, 1969; Moroz-Grzelak, 2004, s. 46–47].

W świecie zachodnim największą popularność zdobyła wspomniana już łacińska wersja archiepiskopata Leona z X wieku, wydana drukiem w formie rozszerzonej po raz pierwszy w Utrechcie w 1473 roku (kolejne wydania w Strasburgu w 1486 r., 1489 r., 1494 r. i nast.). Spośród Słowian zachodnich najwcześniej *Historię Aleksandra* przyswoili Czesi, którzy w drugiej połowie XIII wieku dysponowali dwoma redakcjami utworu: wierszowaną, łacińską wersją Gualtera de Castellion i niemiecką – Ulricha von Eschenbacha. Były one podstawą czeskiej redakcji anonimowego autora [Svejkovský, 1963]. Tłumaczenie czeskie pojawiło się na początku XV wieku w czterech rękopisach (1433 r., 1445 r., 1470 r., 1487 r.) [wyd. F. Prusík, zob. Brückner, 1899, s. 357].

Echa przekładu Leona pobrzmiwają w *Boskiej komedii* Dantego, w średniowiecznej literaturze francuskiej (w postaci licznych wierszowanych przeróbek łacińskiego romansu, m.in. Lamberta le Tort i Aleksandra de Paris, czy poematu *La vengeance d'Alexandre*, w którym pojawił się motyw zemsty dokonanej przez syna i otoczenie zabitego władcy), znanym z rękopisów i druków (z lat 1528 i 1531) angielskim utworze *Romance of Perceforest*, piśmiennictwie słowiańskim oraz w różnych dziełach późniejszych, powstałych na gruncie rozmaitych literatur narodowych, w tym w *Trylogii* Henryka Sienkiewicza [Krzyżanowski, 1926, s. 47–49].

Pierwszy zachowany polski przekład pt. *Historyja Aleksandra Wielkiego Krola Macedońskiego o walkach* powstał dzięki Leonardowi z Bończy, który swoją pracę rozpoczął pod koniec XV wieku, a ukończył w 1510 roku. Średniowieczny tłumacz, naruszywszy ówczesny zwyczaj zalecający anonimowość, na ostatniej stronie

rękopisu obok daty ukończenia pracy zanotował także odnoszącą się do siebie formułę identyfikacyjną *Iste liber est finitus per me Leonardum de (lub ex) Bvncza* [Przegonia-Kryński, 1920 (1914), s. 13]. Istnieje również drugi anonimowy przekład pt. *Historyja o żywocie i znamienitych sprawach Aleksandra Wielkiego, krola Macedońskiego*, który ukazał się drukiem w 1550 roku w Krakowie, w drukarni wdowy po Florianie Unglerze. Pierwotnie sądzono, że oba teksty to niezależne od siebie przekłady tego samego łacińskiego inkunabułu strasburskiego z 1494 roku [zob. Przegonia-Kryński, 1920 (1914), s. 14, 22], jednakże szczegółowe badania Juliana Krzyżanowskiego dowiodły, że Leonard z Bończy korzystał nie z druku, ale z identycznego z inkunabułem rękopisu [Krzyżanowski, 1926, s. 68]. Manuskrypt Leonarda został wydany przez Mirosława Z. Przegonię-Kryńskiego w 1914 roku [HAR], natomiast anonimowy szesnastowieczny druk doczekał się kilkunastu przedruków (trzech w XVII wieku i aż dziesięciu w XVIII wieku), a w 1939 roku wydał go ponownie Julian Krzyżanowski [HAD]².

Historia Aleksandra w tłumaczeniu Leonarda z Bończy to ważny zabytek w polskiej średniowiecznej spuściźnie literackiej. Wyjątkowość utworu polega przede wszystkim na tym, że jest to tekst obszerny, który porusza inną tematykę niż religijna i urzędowa. Inne polskie zabytki średniowieczne pozostają przede wszystkim w obrębie stylu religijnego i kancelaryjnego. O ile jednak większość polskich tekstów średniowiecznych wielokrotnie przyciągała i przyciąga uwagę językoznawców, o tyle tłumaczenie Leonarda rzadko stawało się przedmiotem naukowej refleksji. Podobnie zresztą ma się rzecz z późniejszym anonimowym przekładem drukowanym.

Celem niniejszego artykułu jest omówienie dotychczasowego stanu badań na temat polskich tłumaczeń *Historii Aleksandra*, próba odszukania przyczyn niewielkiego zainteresowania tekstem oraz wskazanie możliwości badawczych, jakie ten zabytek oferuje współczesnemu badaczowi. Chciałbym podkreślić, że istotne są dla mnie oba utwory (zarówno rękopis, jak i niezależnie od niego powstały druk), które traktuję na prawach równorzędnych źródeł³.

² Podobizna rękopisu z 1510 roku zob. <https://polona.pl/item/historia-alexandra-wielkiego-krola-macedonskiego,NjE2NDY1/0/#item> (dostęp: 20.05.2022), natomiast druku z 1550 roku zob. <https://polona.pl/item/historia-o-zywocie-y-znamienitich-sprawach-alexandra-wielkiego-krola-macedonskiego,Njk1MTYyNjA/8/#info:metadata> (dostęp: 22.05.2022).

³ Artykuł ma charakter przeglądowy i sprawozdawczy. Odwołuje się do ustaleń innych badaczy oraz opublikowanych już wyników wstępnych analiz autora.

2. JAK PRZEDSTAWIA SIĘ STAN BADAŃ JĘZYKOZNAWCZYCH NAD POLSKIMI PRZEKŁADAMI HISTORII ALEKSANDRA?

Jak wspomniałem, przygody Aleksandra Macedońskiego były w Polsce popularne jeszcze zanim pojawiły się polskie tłumaczenia wersji łacińskiej, ich echa pobrzmiwają już bowiem w łacińskich kronikach Jana Długosza i Wincentego Kadłubka [zob. Zawadzki, 1971]. Julian Krzyżanowski [1939, s. V–VI] stwierdził, że popularność wywodzącego się z kultury hellenistyczno-egipskiej fascynującego życiorysu Aleksandra w literaturze staropolskiej można przyrównać do pozycji *Biblii*. Prawdopodobnie fakt ten należałoby tłumaczyć tym, że *Historia Aleksandra* stanowiła pewną świecką przeciwwagę dla sakralnego, powszechnego i dominującego wówczas tekstu biblijnego.

Pierwszym badaczem, który zajął się rękopisem z 1510 roku, był Aleksander Brückner. Dowodził on, że Leonard skopiował wcześniejszy przekład oparty na inkunabule strasburskim z 1486 roku. Autorstwo Leonarda wykazał jednak najpierw wydawca powieści M.Z. Kryński, a później J. Krzyżanowski. Pomyłki i uzupełnienia obecne na kartach manuskryptu (dwukrotnie przetłumaczona strona 60, liczne glosy, poprawki i skreślenia) świadczą niezbicie, że autorem przekładu musiał być Leonard [Krzyżanowski, 1926, s. 66–69]. W przeciwieństwie do aleksandreidy pióra Leonarda z Bończy tekst późniejszy zarówno pod względem jakości tłumaczenia, jak i ukształtowania stylistyczno-językowego cieszył się znacznie lepszą opinią wśród dawniejszych badaczy. Wystarczy przywołać kilka sądów: „odznacza się on (tj. druk) – zwłaszcza w porównaniu z tłumaczeniem rękopiśmiennym – starannością stylu” [Przegonia-Kryński, 1920 (1914), s. 19–20], „anonimowy przekład z r. 1550 należy do normalnie dobrych okazów naszej prozy renesansowej”, „nie celując nadzwyczajną świetnością stylu, *Historia o żywocie* odznacza się zupełną poprawnością słownictwa” [Krzyżanowski, 1939, s. VIII].

Początkowo badaczy interesowała przede wszystkim kwestia losów rękopiśmiennego zabytku [zob. Przegonia-Kryński, 1920 (1914), s. 7–18] i pochodzenia jego tajemniczego autora; do wyjaśnienia tej drugiej posłużono się argumentami lingwistycznymi. Te zaś formułowane były na podstawie analizy polszczyzny rękopisu, a właściwie tylko grafii, fonetyki i w mniejszym zakresie fleksji. Ostatecznie bazujące wyłącznie na faktach językowych rozwikłanie zagadki pochodzenia Leonarda zawdzięczamy szczegółowym studiom filologicznym Witolda Taszyckiego [1947], Władysława Kuraszkiewicza [1951] i Marii Bargieł [1955; 1969]. Ustalono, że pochodził on, jak wcześniej przypuszczał M.Z. Przegonia-Kryński [1920 (1914)], z ziemi czerskiej na Mazowszu, a nie, jak sugerował A. Brückner, z Bończy w powiecie krasnostawskim czy też – jak to widział J. Krzyżanowski [1926] – z Wileńszczyzny. Grafia wydanego dopiero w 1914 roku przez M.Z. Przegonię-Kryńskiego [1920 (1914), s. 14] rękopisu i analiza jego języka świadczą, że mamy

tu do czynienia z polszczyzną z drugiej połowy XV wieku. Tak więc eksploracja tekstu zakończyła się właściwie na opisie jego wybranych cech systemowych, który służył omówieniu szerszych zjawisk staropolszczyzny (m.in. procesu przejścia *chw > f* oraz oboczności 'ev // 'ow).

Warto przywołać kilka spostrzeżeń wspomnianych badaczy na temat właściwości językowych rękopisu. Maria Bargieł [1969, s. 20] wykazała, że pisarz w dat. sg. stosował końcówkę *-ewi* (87%), co wiąże się z wcześniejszym czasem powstania przekładu i bardziej tradycyjną pisownią (częściej miało to miejsce w innych zabytkach mazowieckich z pierwszej połowy XVI wieku). Ponadto w tekście nie rozróżnia się samogłosek nosowych, które zapisywane są już to przez *q*, już to przez *a*: pisarz oznaczał samogłoskę nosową przednią za pomocą grafemu *q* (63%) lub *a* (36%), a tylną również jako *q* (70%) lub *a* (30%) [Bargieł, 1955].

Na temat genezy legendy o Aleksandrze Wielkim, antycznych i średniowiecznych losów tekstu i różnych jego redakcji, początków funkcjonowania legendy w piśmiennictwie polskiego średniowiecza, łacińskiego źródła tłumaczeń polskich (z 1510 r. i 1550 r.) oraz recepcji polskich przekładów wypowiedzieli się m.in. Julian Krzyżanowski [1926, s. 41–94], Roman Maria Zawadzki [1971], Wanda Gawłowska [1990].

Roman Maria Zawadzki zajął się omówieniem obecności legendy o Aleksandrze Wielkim w polskich rękopisach z okresu od XII do XV wieku. Romans o Aleksandrze Wielkim w wersji *Excerptum* Frutolfa z Michelsbergu wcześniej trafił do Polski (około XII–XIII wieku). Jej echa pobrzmiwają już w *Kronice polskiej* (1113–1116 r.) Galla Anonima oraz w *Historia Polonica* (1190–1208 r.) mistrza Wincentego Kadłubka. W XV wieku pojawiło się aż trzynaście różnych łacińskich rękopisów bazujących na przekładzie Leona. Badacz zwrócił uwagę na fakt, że dopiero pierwszy polski tłumacz legendy przyczynił się do upowszechnienia tego typu literatury, która mieści się w obrębie *chansons de geste*. Ten rodzaj piśmiennictwa cieszył się dużo wcześniej ogromną popularnością na Zachodzie [zob. Zawadzki, 1971; Gawłowska, 1990].

Właściwie najobszerniejszą jak dotąd charakterystykę stylu i języka średniowiecznego rękopisu i renesansowego druku zawdzięczamy J. Krzyżanowskiemu, który obu tekstom poświęcił dużo miejsca w powstałej w latach dwudziestych XX wieku monografii na temat romansu pseudohistorycznego w szesnastowiecznej Polsce. Badacz nie tylko omówił genezę utworu, widząc w zainteresowaniu nim część ogólnoeuropejskiej antycznej, średniowiecznej, a wreszcie renesansowej tendencji literackiej, ale także dokonał oceny obu tłumaczeń na płaszczyźnie językowo-stylistycznej. W odniesieniu do rękopisu oprócz usterek wynikających z niedostatecznej znajomości łaciny przez Leonarda i pewnych praktyk mieszczących się w obrębie strategii translatorskiej J. Krzyżanowski dostrzegł takie zjawiska obecne w tekście, jak: nagromadzenia wyrazów bliskoznacznych (np. *trep // wschod //*

wstąpien – łac. *gradus*, *rozmiar* // *znamionował* – łac. *intelligebat*, *odzierżeć* // *posieść* – łac. *occupare*, *żywota* // *czerewa*, *mistrz* // *wodz*, *na liście* // *na karcie* itd.), bogactwo słownictwa (np. wyrazy rzadkie już w XVI wieku, np. *wzraz*, *nikakie*, *przytkać się*, *dulizna*), zapożyczenia ruskie zarówno w warstwie leksykalnej, jak i fonetycznej (np. *Nog*, *doczka*, *ślasny*, *bolszy*, *wolcy*, *dzierewiany*, *czerewo*, *siebrny*, *ozioro*, *hadyn*, *hładkość*, *horko*, *mużewie*, *mużykowie*), obecność glos oraz duże uzależnienie od wersji łacińskiej, uobecniające się na płaszczyźnie leksykalno-składniowej. Natomiast w przypadku późniejszego druku, opartego na tej samej redakcji łacińskiej co wcześniejszy rękopis, stwierdził, że tekst ten jako przekład, który nie jest niewolniczy, mimo pewnych mankamentów (zwłaszcza w zakresie składni i związanych z niedoskonałą znajomością łaciny) cechuje się znacznie lepszym, gładkim, potoczystym stylem, zabarwionym kilkoma bohemizmami (np. *pirszać*, *waleczny*) i leksemami nazywającymi polskie realia, np. *rajce rzymscy*, *bormistrz*, *marszałek*, *bojarzyn*, *zubry*, *losie*⁴. Również i ten przekład bogaty jest w synonimy, np. *panosze* // *pany* – łac. *satrapes*, *dobrowolność* // *dobrowoleństwo* – łac. *liberum arbitrium*. O przełamaniu autorytetu łacińskiej podstawy mogłyby zdaniem badacza świadczyć różne zabiegi szesnastowiecznego anonimowego autora, polegające na skręcaniu pierwotnego tekstu (np. opuszczenie fragmentu, który zdaniem tłumacza mógł budzić wątpliwości pod względem oceny moralnej, por. *a w tym całowaniu etc.* – łac. *et post oscula cognovit eam*, rezygnacja z wyliczenia darów składanych Aleksandrowi przez mieszkańców krainy Praziacha i przez królową Candacis) oraz jego poszerzeniu o dodatkowy rozdział pt. *Jako Aleksander przewycięzył cztery a dwadzieścia krolow* [zob. Krzyżanowski, 1926, s. 41–94].

Na temat pewnych właściwości językowych rękopiśmiennego przekładu wypowiedziała się również W. Gawłowska. W szczególowej analizie zabytku jej zdaniem powinno się zwrócić uwagę na następujące aspekty: niekonsekwencje w pisowni nazw własnych, np. *Anectanebo* // *Anectabusz* // *Anectaba* itd., dosłowność tłumaczenia, obecność latynizmów wynikających z niedostatecznej znajomości łaciny przez autora [zob. Gawłowska, 1990].

Opisem językowych właściwości warstwy proprialnej w rękopisie Leonarda z Bończy zajęła się Izabela Różycka [1993]. Autorka zbadała pokaźny, liczący 266 form zbiór różnych typów nazw własnych: osobowych, etnicznych, miejscowych i terenowych, nazw bóstw i herosów oraz zwierząt. Okazało się, że tłumacz miał problemy z adaptacją genetycznie obcych onimów, co skutkowało różnymi zniekształceniami nazw, np. *Bucifalon* // *Bucufalla* // *Duczfał* ‘imię konia Aleksandra’ i powodowało trudności w identyfikacji obiektów oznaczanych przez niektóre z nich. Analiza nazw własnych pozwoliła badaczce potwierdzić tezę, że utwór znany był dwa wieki wcześniej niż rękopis z 1510 roku, ale znajomość jego treści

⁴ Niektóre z nich wystąpiły już u Leonarda, np. *bormistrz*.

nie pomogła w przyswojeniu występujących w nim onimów. Obce nazwy geograficzne przyswajano za pomocą innych źródeł, pozostałe były zaś tak odległe dla polskiego odbiorcy, że nie zadomowiły się w polszczyźnie. Wielu z nich autor nawet nie próbował spolszczyć. Warto dodać, że – jak sprawdziła badaczka – *Słownik staropolskich nazw osobowych* notuje tylko dwanaście spośród imion obecnych w tekście, przy czym należą do nich popularne w średniowieczu w całej Europie antroponimy pochodzące z *Biblii* bądź innych źródeł chrześcijańskich [zob. Różycka, 1993, s. 263].

Nie zajęto się dotąd w sposób kompletny warstwą składniową, leksyką rękopisu i druku oraz obecnością łaciny w tekście polskim i relacjami na płaszczyźnie łacina–polszczyzna, na co w ostatnim czasie w odniesieniu do najdawniejszych tekstów zwraca się szczególną uwagę w badaniach historycznojęzykowych. Dysponujemy w tym zakresie kilkoma zaledwie pracami o charakterze przyczynkarskim, natomiast warto rezultaty tych badań zestawzić na przykład z kształtem płaszczyzny onimicznej w późniejszym druku w ramach badań nazewnictwa serii translatorskiej, jak to się czyni choćby w odniesieniu do nazewnictwa w kolejnych przekładach *Biblii* [por. Zarębski, 2020]. Oprócz przestarzałego, wciąż jednak aktualnego opisu J. Krzyżanowskiego oraz zreferowanych wyżej obserwacji W. Gawłowskiej należy wymienić artykuły Alicji Stępniewskiej [1990] oraz autora niniejszego artykułu [Zarębski, 2018].

Studium A. Stępniewskiej zostało poświęcone latynizmom leksykalnym w rękopisie Leonarda z Bończy. Autorka podzieliła wyekscerpowany materiał na zapożyczenia charakteryzujące się różnym stopniem przyswojenia (66 wyrazów), np. *angioł* (łac. *angelus*), *balsam* (łac. *balsamum*), *cedrowy* (łac. *cedrinus*), *januar* ‘styczeń’ (łac. *januarius*), *wino* (łac. *vinum*), cytaty (bez oznak przyswojenia) (23 wyrazy), np. *calamus* ‘trzcina’ (łac. *calamus*), *eleborum* ‘rodzaj ziela’ (łac. *elleborum*), *pardus* (łac. *pardus*), *rinoceros* ‘nosorożec’ (łac. *rhinoceros*) oraz wyrazy łacińskie występujące zarówno jako zapożyczenia, jak i cytaty (4 wyrazy), np. *smaragdus* – *smaragdysz* (łac. *smaragdus*). Znaczna skala obecności leksyki łacińskiej w tekście pozwoliła badaczce potwierdzić wcześniejsze sądy na temat dużej zależności rękopisu od wersji łacińskiej.

Nowszym opracowaniem jest mój artykuł z roku 2018, w którym zasygnalizowałem niektóre zjawiska leksykalno-składniowe obecne w interesujących nas tłumaczeniach. Skupiłem się na synonimii leksykalnej zarówno w obrębie rękopisu, jak i w ramach porównania obu tekstów, por. warianty fonetyczne, np. (*woda*) *dszdzowa* [HAR] – (*woda*) *deszczowa* [HAD], fleksyjne, np. *rzekla yesth* [HAR] – *rzekła* [HAD], słowotwórcze, np. *odpowyedzenye* [HAR] – *odpowiedź* [HAD], *sząby* [HAR] – *ząbki* [HAD], leksykalne, np. *mocnye* [HAR] – *chciwie* [HAD], *myedzyana* [HAR] – *mosiądzowa*, *mosięzna* [HAD], frazeologiczne, np. *krolyew nyelaczna była* [HAR] – *krolowa już chodziła ciężka* [HAD]. Wskazałem również na zagadnienie wpływu

łacinę na ukształtowanie składniowe zabytku (obecność licznych konstrukcji składniowych wiernie naśladowujących strukturę łacińskie, np. *accusativus cum infinitivo, ablativus absolutus, gerundivum* itd.), np. *Iako Alexander walczył sz mykolayem krolyem Arridorvm [...] asz wroczywszy szyą nalaszl Phylypa drugą szona poyatego* (łac. *Qualiter Alexander pugnavit cum Nicolao rege arridorum [...] rediensque invenit Philippum aliam uxorem duxisse*. 57), *Iako Alexander szyedzyl nastolczv oczczowszkym vkoronowany, sz parlamento macedonibus vczynyonego aby szyą kuszbrogy gothowały ythesz szoby ryczerstwo obyeraacz* (łac. *Qualiter A. sedit in solio patris coronatus et de parlamento macedonibus facto ut se ad arma pararent sibi que militiam eligendo*. 70), *Thy szwyathloszczy szloneczney czynysz nyesszthawacz gdy przesz byeg yego posządasz granycz Raby szlych szbroynnych* (łac. *Tu lumen solis facis deficere dum ausus sui terminos armatorum rabie postulas*. 376, 6) oraz problem opisu struktury rękopisu (tu chodziłoby o łacińskie glosy), np. *yąwzy pthaka [marinam] pomorskiego czal nadnyą szpyewacz* [HAR], [naválnoszcz] *yego* (glosa nadpisana: *mocz*) [HAR], [odzyerszcz] – *poszyeszcz* [HAR], *by szydowye [poszrzotkv]* (glosa nadpisana: *w mediey y*) *babylyonyey* [HAR]. Trzeba jednak zaznaczyć, iż jest to praca pilotażowa, która może stanowić zapowiedź dalszych badań obu tłumaczeń.

3. DLACZEGO POLSKIE PRZEKŁADY HISTORII ALEKSANDRA NIE SĄ CZĘSTYM PRZEDMIOTEM BADAŃ FILOLOGICZNYCH?

Przyczyn niewielkiej popularności ukończonego na początku XVI wieku, ale przygotowywanego zapewne już od końca XV wieku⁵ rękopisu wśród językoznawców należy upatrywać w opiniach badaczy na temat tekstu.

Aleksander Brückner rękopis uznał za „lichą kopię”, a autora określił jako „beźmyślnego kopistę”⁶, natomiast J. Krzyżanowski, który jako pierwszy szerzej wypowiedział się na temat właściwości językowych utworu, tłumacza nazwał „nieudolnym rzemieślnikiem”, sposób przekładu – „nieudolnym tłumaczeniem”, a styl – „niemowlęctwem stylowym”. Tak kategorycznie wyrażone negatywnie wartościujące sformułowania dobitnie świadczą o stosunku tego ostatniego badacza do tekstu, choć trzeba przyznać, że dostrzegł on w nim nieliczne miejsca, które określił jako „potoczyste i gładkie”. Wskazał wśród nich fragment opisu przyrody zawarty w korespondencji bramańskiej, stanowiącej integralną część zabytku [zob. Krzyżanowski, 1926, s. 72, 74; 1939, s. IV].

⁵ Zwrócił na to uwagę A. Brückner [za: Krzyżanowski, 1926, s. 67].

⁶ Wydawca rękopisu – M.Z. Przegonia-Kryński – dowiódł, że Leonard z Bończy nie był kopistą, ale autorem tłumaczenia. Pogląd ten poparł odpowiednimi argumentami J. Krzyżanowski [1926, s. 68–69].

O pierwszym polskim tłumaczeniu *Historia de proellis* niepochylnie wypowiedział się również Zenon Klemensiewicz w monumentalnej *Historii języka polskiego*:

Pod względem językowo-stylistycznym rzecz zupełnie chybiona: niedbałe tłumaczenie przejmując bezmyślnie i niewolniczo, często błędnie, właściwości oryginału łacińskiego, zwłaszcza jego niezrozumiałe dla Polaka konstrukcje składniowe; o dobór wyrazów też mało dba tłumacz, powtarzając nieraz wyrazy łacińskie, albo znów wprowadza kresowe rutenizmy [Klemensiewicz, 1985, s. 157].

Na fakt nikłego zainteresowania pierwszym polskim przekładem wpłynęło zapewne i to, że autor – inaczej niż się powszechnie zakłada w odniesieniu do średniowiecznych twórców polskich tekstów – łacinę znał dość słabo, a postępy w niej czynił dopiero w trakcie pracy przekładowej. Wstępne analizy J. Krzyżanowskiego [1926, s. 69–70], polegające na zestawieniu kilku fragmentów rękopisu z oryginałem łacińskim, dowiodły, że:

Już pobieżne przejrzanie tekstu Leonardowego wskazuje, że zasłużony ten mąż nie czynił zadość zasadniczemu warunkowi, wymaganemu od każdego, kto się do tłumaczenia zabiera, t.j. nie znał dobrze łaciny, z której przekładać się podjął [...]. Do mistrzostwa w łacinie nigdy jednak Leonard nie doszedł, choć jej się sporo w toku swej pracy nauczył [...]⁷.

Założywszy *a priori*, że nie ma się co doszukiwać w rękopisie językowych subtelności związanych z relacją łacina–polszczyzna, badacze pomijali w swoich obserwacjach tę jakże istotną właściwość tekstów średniowiecznych.

4. JAKIE PERSPEKTYWY BADAWCZE OTWIERAJĄ POLSKIE PRZEKŁADY HISTORII ALEKSANDRA?

Na potrzebę opracowania leksyki w średniowiecznym rękopisie uwagę zwracał już jego wydawca M.Z. Przegonia-Kryński. Tłumacząc się z faktu niezamieszczenia słowniczka z objaśnieniami do wydania rękopisu Leonarda z Bończy, pisał:

Słownik taki jest zawsze tylko selekcją tego materiału zarówno pod względem wskazówek fonetycznych, jak i w zakresie form oraz semazjologii, dokonaną indywidualnie

⁷ Julian Krzyżanowski [1926, s. 69–72] przytacza wiele wyrazów, których Leonard nie przetłumaczył lub które przetłumaczył błędnie, a pod koniec przekładu wraz z lepszym opanowaniem łaciny poprawił.

przez układającego. Z tego powodu myślę, że **słownik powinien wejść w skład pracy, poświęconej analizie języka zabytku** [pogrub. – R.Z.], a praca taka oczywiście wychodzi poza obowiązki wydawcy [Przegonia-Kryński, 1920 (1914), s. 22].

Kompleksowa i szczegółowa analiza rękopisu może bowiem poszerzyć i uzupełnić wiedzę na temat skromnie dochowanego do naszych czasów piśmiennictwa średniowiecznego, a uwzględnienie w tej charakterystyce renesansowego druku z 1550 roku powinno ukazać trwałość bądź nietrwałość nie tylko translatorskich wyborów pierwszego tłumacza, ale także stopień i zakres zmian w ukształtowaniu językowo-stylistycznym na linii starszy rękopis–młodszy druk. Wydaje się, że tak ujęta problematyka stanowiłaby ważny przyczynek do sformułowania w przyszłości bardziej ogólnych wniosków na temat stałości i zmienności pewnych zjawisk językowych, dotyczących przede wszystkim średniowiecznego dziedzictwa i jego śladów w piśmiennictwie epoki późniejszej. Należałoby też zbadać, czy tekst rękopisu jest obecny w szesnastowiecznym druku. Nie wiadomo, czy anonimowy tłumacz znał manuskrypt Leonarda.

Innym kontekstem, w świetle którego warto spojrzeć na oba znane nam przekłady *Historii Aleksandra*, jest – obok zagadnienia dwujęzyczności najdawniejszej literatury – ta właściwość tekstów staropolskich, którą Tomasz Mika określił jako „genetyczną wielowarstwowość” w znaczeniu „bardzo złożonego zagadnienia stosunku tekstu, który w zachowanym do naszych czasów przekazie stanowi obiekt bezpośrednich badań filologicznych, do tekstu »pierwotnego«, »oryginalnego«, »praźródła«” [Mika, 2013, s. 132]. Mimo że pod względem chronologicznym oba tłumaczenia nieco wykraczają poza rok 1500, a więc poza tradycyjnie w historii języka wyznaczaną dobę staropolską, to jednak koncepcyjnie mieszczą się w modelu wielowarstwowych tekstów średniowiecznych. Co więcej, siatka wzajemnych relacji istniejących pomiędzy oboma tłumaczeniami wydaje się równie skomplikowana jak układ zależności, który zachodził pomiędzy częstymi w średniowieczu, nieraz wieloma realizacjami tego samego tekstu [por. Leńczuk, 2013]. W tym miejscu warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden fakt, który powinien skłonić historyka języka do przyjrzenia się polskim aleksandreidom. Tłumaczenie Leonarda z Bończy, pokonując barierę „dwuodmianowości spuścizny” [Mika, Słoboda, 2015, s. 32–35] średniowiecznego piśmiennictwa, dowodzi stylistycznej różnorodności staropolszczyzny. Szczegółowa analiza warstwy stylistyczno-pragmatycznej zabytku byłaby zapewne pomocna w uzupełnieniu i weryfikacji zestawu cech różnych i wspólnych dla ówczesnej prozy świeckiej, tekstów religijnych oraz urzędowo-prawnych.

Współczesne dociekania językoznawcze nie mogą pominąć perspektywy komunikacyjnej (np. sposobów prowadzenia i rozwijania narracji, kompetencji narracyjnej autora – tłumacza, zróżnicowania i budowy układów nadawczo-odbiorczych) i tekstologicznej (np. zróżnicowania gatunków obecnych w tekście i ich

wyznaczników, zagadnień dotyczących struktury tekstu, delimitacji, operatorów metatekstowych) [zob. Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska, 2009, s. 22–292; Krążyńska, Mika, 2018, s. 17–94].

5. PODSUMOWANIE

Zmierzając do podsumowania, warto odnotować, że polskie przekłady *Historii Aleksandra* powędrowały w XVI wieku na Ruś, gdzie następnie zostały przetłumaczone na język ukraiński i białoruski. Przy tym *Historia Aleksandra* cieszyła się na ziemiach wschodnich wielką popularnością znacznie wcześniej. Pierwsze staroruskie tłumaczenie znane było – jak wspominałem – już w XII wieku (tzw. aleksandreida chronografiska), natomiast w XV stuleciu na Ruś dotarła serbska redakcja zabytku (tzw. aleksandreida serbska) [zob. Brazgunou, 2013, s. 13–16], która mogła mieć pewien wpływ na polskie tłumaczenia (zwłaszcza na rękopis z 1510 roku, zawierający rutenizmy fonetyczne i leksykalne).

Na obszarze wschodniosłowiańskim – jak zauważa znawczyni tematu Eliza Małek – zainteresowanie tłumaczeniami z języka polskiego trwa nieprzerwanie od XIX wieku. Drukowana aleksandreida z 1550 roku stała się podstawą przekładu ukraińskiego pt. *Istoria o bitwach Aleksandra Makedonskiego*. Według badaczy białoruskich, rosyjskich i ukraińskich spośród licznych odpisów *Historii Aleksandra* znane są co najmniej trzy, które za źródło obrały polski druk z 1550 roku. Włącza się je w poczet zabytków języka ukraińskiego [Попов/Попов, 1869; Франко/Franko, 1900; Возняк/Voznjak, 1922] i/lub białoruskiego. Dwa z tych odpisów, opatrzywszy komentarzem językowym, wydali w 1962 roku jako pomniki literatury białoruskiej naukowcy związani z Akademią Nauk w Mińsku [*Александрыя/Aleksandryja*, 1962; zob. Małek, 1976, s. 312; Brazgunou, 2013]. Wydaje się, że dalsze badania w zakresie porównań z wersją polską mogą zaowocować wartościowymi ustaleniami, w tym przede wszystkim w zakresie roli polszczyzny w transmisji kultury zachodnioeuropejskiej na ziemię wschodnie.

W świetle powyższego polskie przekłady *Historii Aleksandra*, jako teksty dość słabo rozpoznane nie tylko w polskiej literaturze językoznawczej⁸, mogą stanowić trudny, ale atrakcyjny obiekt badań. Brak większego zainteresowania językoznawców wynika zapewne z faktu istnienia sformułowanych dawno temu niekorzystnych opinii funkcjonujących w obiegu naukowym. Należałoby je zweryfikować, a omawianym aleksandreidom przywrócić należyte miejsce w historii języka.

⁸ Zabytki te dużo częściej stanowią przedmiot zainteresowania polskich literaturoznawców [np. Ślęczka 2003; Bobrowska 2014].

Powtórzę raz jeszcze najważniejsze postulaty badawcze. W pierwszej kolejności należałoby poddać dokładnej obserwacji leksykę obu zabytków. Nie bez znaczenia pozostają również niewystarczająco bądź wcale nieopisane zagadnienia morfologiczne (zasób formacji słowotwórczych i repartycja morfemów słowotwórczo-fleksyjnych na tle piśmiennictwa epoki). Dalej opisu domaga się składnia zabytków i jej zależność od składni łacińskiej (wiadomo, że ta zależność jest znaczna, nie wiadomo natomiast, z czym konkretnie tłumacz miał największe problemy, z jakich ekwiwalentów najczęściej korzystał, jak sobie radził z konstrukcjami następującymi z szczególnych problemów, jak ukształtowanie składniowe przedstawia się na tle innych bliskich chronologicznie tekstów, jakie tłumacz stosował mechanizmy i strategie translatorskie). Wreszcie należałoby zbadać warstwę tekstologiczną i pragmatyczną przekładu/przekładów (w jaki sposób w zakresie środków językowych realizowano poszczególne akty i gatunki mowy, jakie mechanizmy rządzą strukturą i semantyką tekstu, jak przedstawiają się układy nadawczo-odbiorcze itd.). Wszelkie te zagadnienia powinno się opisać zarówno w obrębie każdego z tłumaczeń osobno, jak i w ujęciu kontrastywnym w ramach serii translatorskiej. Rola podobnych cykli jest o tyle istotna, że, jak zauważają teoretycy przekładu: „dany język i kultura zyskują na przekładalności poprzez kolejne translacje (wypełnianie pustych miejsc w języku)” [za: Sarnowska-Giefing, 2003, s. 36].

ROZWIĄZANIA SKRÓTÓW

Skróty konwencjonalne

dat. sg. – *dativus singularis*

łac. – łaciński

Źródła

HAD – *Historia o żywocie i znamienitych sprawach Aleksandra Wielkiego (1550)*, 1939, wydał Julian Krzyżanowski, Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków.

HAR – *Historja Aleksandra w tłumaczeniu Leonarda Bonieckiego z roku 1510*, 1920 (1914), wydał z rękopisu Mirosław Zbigniew Przegonia-Kryński, „Prace Filologiczne”, t. IX.

BIBLIOGRAFIA

- BARGIEL Maria, 1955, *Samogłoski nosowe w rękopisach polskich I połowy XVI wieku*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 2, s. 159–192.
- BARGIEL Maria 1969, *Cechy dialektyczne polskich zabytków rękopiśmiennych pierwszej połowy XVI wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- BARTMIŃSKI Jerzy, NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA Stanisława, 2012, *Tekstologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- BOBROWSKA Aleksandra, 2014, *Epizod bragmański „Historii o żywocie i znamienitych sprawach Aleksandra Wielkiego” jako zderzenie dwóch światopoglądów*, „Terminus”, t. 16, z. 4, s. 391–410.
- BRAZGUNOU Aleksander, 2013, *Europejski romans historyczny i rycerski w przekładach białoruskich XV–XVII wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. 9, s. 9–30.
- BRÜCKNER Aleksander, 1899, *Z rękopisów petersburskich. Powieści*, „Prace Filologiczne”, t. 5, z. 2, s. 354–392.
- GAWŁOWSKA Wanda, 1990, *Polskie przekłady powieści o Aleksandrze Wielkim w XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, t. XXII–XXIII, s. 143–152.
- KLEMENSIEWICZ Zenon, 1985, *Historia języka polskiego*, t. 1, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- KRĄŻYŃSKA Zdzisława, MIKA Tomasz, 2018, *Kazania świętokrzyskie w perspektywie tekstowej i ogólnojęzykowej*, Wydawnictwo Rys, Poznań.
- KRZYŻANOWSKI Julian, 1926, *Romans pseudohistoryczny w Polsce XVI wieku*, Wydział Nauki Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Kraków.
- KRZYŻANOWSKI Julian, 1939, *Wstęp*, w: *Historia o żywocie i znamienitych sprawach Aleksandra Wielkiego (1550)*, wydał Julian Krzyżanowski, Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków, s. III–X.
- KURASZKIEWICZ Władysław, 1951, *Oboczność -‘ev- // -‘ov- w dawnej polszczyźnie i dzisiejszych gwarach*, Nakładem Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Wrocław.
- LEŃCZUK Mariusz, 2013, *Staropolskie przekazy kanonu Mszy Świętej. Wariantywność leksykalna*, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- MAŁEK Eliza, 1976, *Romans staropolski na Rusi. Stan i potrzeby badań*, „Slavia Orientalis”, z. 3, s. 311–317.
- MICHAŁOWSKA Teresa, 1999, *Średniowiecze*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- MIKA Tomasz, 2013, *Genetyczna wielowarstwowość i złożoność tekstów staropolskich a ich badania historycznojęzykowe. Rekonesans*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. LXVIII, s. 131–146.

- MIKA Tomasz, SŁOBODA Agnieszka, 2015, *Wyrażenia funkcyjne w średniowiecznej polszczyźnie z perspektywy składniowej. Wybrane problemy badawcze*, Wydawnictwo Rys, Poznań.
- MOROZ-GRZELAK Lilla, 2004, *Aleksander Wielki a macedońska idea narodowa. Słowiańskie losy postaci antycznej*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.
- PRZEGONIA-KRYŃSKI Mirosław Zbigniew, 1920 (1914), *Wstęp*, w: *Historja Aleksandra w tłumaczeniu Leonarda Bonieckiego z roku 1510*, wydał z rękopisu Mirosław Zbigniew Przegonia-Kryński, „Prace Filologiczne”, t. IX, s. 7–22.
- RÓŻYCKA Izabela, 1993, *Nazwy własne obcego pochodzenia w „Historii Aleksandra” z 1510 roku*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica”, t. 27, s. 255–264.
- SARNOWSKA-GIEFING Irena, 2003, *Od onimu do gatunku tekstu. Nazewnictwo w satyrze polskiej do 1820 roku*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań.
- STĘPNIEWSKA Alicja, 1990, *Latynizmy w polskim przekładzie historii Aleksandra Wielkiego*, „Vox Patrum”, t. 10, nr 19, s. 835–848.
- SVEJKOVSKÝ František, 1963, *Staročeský rytířský epos o Alexandru Velikém*, w: F. Svejkský, *Alexandreida*, Nakladatelství Československé Akademie Věd, Praha, s. 7–28, https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/1094538/mod_resource/content/1/Alexandreida%20%281963%29.pdf (dostęp: 10.07.2022).
- ŚLĘCZKA Tomasz, 2003, *Aleksander Macedoński w literaturze staropolskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- TASZYCKI Witold, 1947, *Przejście chw > f w staropolszczyźnie*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU”, t. XLVIII, nr 2, s. 40–45.
- ZARĘBSKI Rafał, 2018, *Z problematyki badań nad językiem polskich przekładów „Historii Aleksandra Wielkiego”*, „Forum Lingwistyczne”, t. 5, s. 39–51.
- ZARĘBSKI Rafał, 2020, *Nazwy geograficzne w polskich przekładach Nowego Testamentu z XVI i XVII wieku – analiza i słownik*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- ZAWADZKI Roman Maria, 1971, *Legenda o Aleksandrze Wielkim w rękopisach polskich XII–XV w.*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, t. XXI, nr 1–2, s. 67–85.
- АЛЕКСАНДРЬЯ, 1962, Выдавэцтва Акадэміі Навук Беларускай ССР, Мінск/
ALEKSANDRYJA, 1962, Vydavéctva Akadēmii Navuk Bėlaruskai SSP, Minsk.
- БОГДАНОВ БОГДАН, 1991, *Животът на цар Александър – един дълговечен сюжет*, в: *Животът на Александър, цар на македонците*, прев. от старогръцки Н. Генова, Библиотека “Хермес”, Софя, с. 5–13/
BOGDANOV Bogdan, 1991, *Životāt na car Aleksandār – edin dālgovečen sjužet*, v: *Životāt na Aleksandār, car na makedoncite*, прев. от старогръцки Н. Genova, Библиотека „Chermes”, Софя, с. 5–13.

- ВЕСЕЛОВСКИЙ Александр Николаевич, 1888, *Из истории романа и повести. Материалы и исследования*, „Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук”, XLIV, т. 3, с. 307–350/VESELOVSKIJ Aleksandr Nikolaevič, 1888, *Iz istorii romana i povesti. Materialy i issledovanija*, „Sbornik Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Akademii nauk”, XLIV, t. 3, s. 307–350.
- Возняк Михайло, 1922, *Старе українське письменство*, Накладом Українського Педагогічного Товариства, Львів/VOZNJAK Mychajlo, 1922, *Stare ukrajins'ke pys'menstvo*, Nakladom Ukrajins'koho Pedahohihičnoho Tovarystva, L'viv.
- ИСТРИН Василий Михайлович, 1893, *Александрия русских хронографов (Исследование и текст): научно-популярное издание*, Москва Унив. тип., Москва/ISTRIN Vasilij Michajlovič, 1893, *Aleksandrija russkich chronografov (Issledovanie i tekst): naučno-populjarnoe izdanie*, Moskva Univ. tip., Moskva.
- МАРИНКОВИЋ Радмила, 1969, *Српска Аександрида. Историја основног текста, Средњевековни роман о Александру Великом*, Филолошки факултет Београдског унив., Београд/MARINKOVIĆ Radmila, 1969, *Srpska Aleksandrida. Istorija osnovnog teksta, Srednjevekovni roman o Aleksandru Velikom*, Filološki fakultet Beogradskog univ., Beograd.
- ПОПОВ Андрей Николаевич, 1869, *Обзор хронографов русской редакции*, вып. 2, тип. А.И. Мамонтова и К°, Москва/ПОРОВ Andrej Nikolaevič, 1869, *Obzor chronografov russkoj redakcii*, вып. 2, Тип. А.И. Mamontova i К°, Moskva.
- ФРАНКО Іван, 1900, *Карпато-руське письменство XVII–XVIII вв.*, 3 друк. Наук. Т-ва імені Шевченка, Львів/FRANKO Ivan, 1900, *Karpato-rus'ke pys'menstvo XVII–XVIII vv.*, Z druk. Nauk. T-va imeni Ševčenka, L'viv.